

УДК 94:75(477.7)

ВІКТОР ФІЛАС

м. Запоріжжя

filasvn@gmail.com

ВІЗУАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX ст. У ЗІБРАННЯХ РОСІЙСЬКОГО МУЗЕЮ ТА ДЕРЖАВНОГО ЕРМІТАЖУ

У статті досліджено склад та формування колекції живопису та графіки із зібрань Державного Ермітажу та Російського музею, де сюжетно представлена північно-причорноморська історична реальність останньої чверті XVIII ст. – середини XIX ст. Висвітлено процес формування колекцій цих музеїв, а також встановлено, що в цих закладах сконцентрована переважна більшість візуальних джерел у вигляді творів живопису та графіки з історії Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII ст. – середини XIX ст. Візуальний комплекс матеріалів несе інформацію про історичні пам'ятки, історію забудови регіону, військові події, повсякдення населення, етнічну історію тощо.

Ключові слова: акварель, візуальне джерело, графіка, Державний Ермітаж, живопис, малюнок, Північне Причорномор'я, Російський музей.

Процес накопичення візуальних джерел у вигляді живопису та графіки з історії Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII ст. – середини XIX ст., виходячи з особливостей комплектування, функцій та призначення установ відбувався у різного профілю музеях (літературних, архітектурних, меморіальних, історичних тощо), а також у архівах, аукціонах, приватних колекціях. Але найбільш потужними є музейні заклади саме художнього профілю. Цим закладам віддавався пріоритет у державній політиці фінансування, а також першочергового комплектування та експертизи значущості творів живопису та графіки. Тому установи художнього профілю протягом свого існування були провідними музеями, де акумулювались візуальні джерела з історії Північного Причорномор'я.

Рукописна та друкована фіксація і передача інформації була домінуючими засобом аж до середини XX ст., коли в надрах гуманітаристики почав формуватись так званий «візуальний поворот», який традиційно виводять на наукову авансцену в кінці 80-х рр. XX ст. та пов'язують з роботою Х. Фостера «Бачення та візуальність» [1, 16]. Ця наукова провокація стала каталізатором підвищення уваги істориків до цього специфічного виду джерел. У результаті, ми вже маємо певні на-

працювання у використанні візуальних джерел в історичних дослідженнях і така ситуація робить пошук нових комплексів джерел такого типу актуальним. Особливо, що стосується «до фотографічного» періоду, початок якого традиційно припадає на сер. XIX ст. Актуальності даній публікації додає і той факт, що візуальні джерела несуть зовсім іншу інформації, ніж ті матеріали, що традиційно використовуються для реконструкції історичної дійсності. Однак більшість науковців, що добре знають принципи роботи з документальними джерелами та мають навичок пошуку в архівних установах, не володіють інформацією про кількісні масштаби та особливості формування комплексів джерел візуального характеру в художніх музеях, насамперед, тих, де відклялись основні масиви живопису та графіки. До таких музеїв, де присутня основна маса візуальних джерел з історії Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII ст. – середини XIX ст., відносяться Державний Ермітаж та Державний Російський музей.

Фонди цих музеїв представлені як цілими візуальними комплексами, сформованими діяльністю того чи іншого художника, так і частковими колекціями та епізодичними роботами різних авторів.

Найстарішим зібранням, в якому сконцентровано візуальні джерела із історії Північного Причорномор'я, є Державний Ермітаж (Санкт-Петербург). До початку XX ст. Ермітаж володів найбільшим зібранням за тематикою дослідження. Однак створення ДРМ у 1895 р. як музею виключно російського мистецтва спричинило передачу більшості колекцій російської школи з Ермітажу до нього. В Ермітажі залишилися лише повне зібрання робіт, що збереглися на наш час, художника У. Хетфільда, а також переважна частина творчого надбання В. Жуковського і К. Кюгельхена, та тематична серія К. Боссолі. Епізодично представлені північно-причорноморські акварелі Л. Премацці та живописні полотна Ф. Казанови.

Найбільш ранніми візуальними джерелами за темою дослідження у музеї є колекція з 10 акварелей роботи У. Хадфільда, зроблених у 1787 р. під час подорожі Катерини II до Криму. Це найбільша частина його робіт, що збереглась до нашого часу.

Одним із найбільш цінних зібрань, за тематикою нашого дослідження у Ермітажі є альбом з 93 «кримських» малюнків В. Жуковського, зроблених ним під час подорожі 1837 р. та подарованих своєму учню, великому князю Олександрі Миколайовичу – майбутньому імператору. Ці роботи тривалий час зберігались в ермітажній бібліотеці, а потім були передані до Відділу російського малюнку.

Також в Ермітажі зберігається колекція з 29 сепій, зроблених за ескізами К. Кюгельхеном під час його подорожі до Криму в 1804–1806 рр. Ці роботи потрапили до музею завдяки тому, що їх купив Олександр I [4, 14].

Тематична колекція з 19 малюнків К. Боссолі, яка до революції належала графу Альтенбергському, теж зберігається в Ермітажі. Вона репрезентує південно-бережні кримські дачі та побут дворян першої половини XIX ст. Ця колекція спочатку потрапила до бібліотеки музею, а пізніше – у 1927 р. була передана до Відділу західноєвропейського образотворчого мистецтва [6, 27].

У Державному Ермітажі зберігаються і дві картини маслом «Взяття Ізмаїлу» та «Взяття Очакова» роботи Ф. Казанови, які повинні були, за задумом Катерини II, візуально

увічнити ключові події російсько-турецької війни 1787–1791 рр.

Музей також володіє однією із найбільших колекцій акварелей Л. Премацці. Серед них домінують інтер'єрні зображення Ермітажу та царських палаців. Однак, до цього ж зібрання входять і дві роботи майстра, зроблені ним у Криму на початку 50-х рр. XIX ст. Це етюд «Татарин з мулом» та інформаційно насичена акварель «Південний ринок».

Іншим санкт-петербурзьким музейним закладом, що володіє одним із потужних зібрань живопису та графіки, і в якому відображена історія Північного Причорномор'я є Державний Російський музей (далі – ДРМ). Колекція музею включає в себе майже повні зібрання робіт художника М. Іванова, який був приписаний до похідної канцелярії князя Г. Потьомкіна та Н. Чернецова, що працював в Одесі та Криму за замовленням графа М. Воронцова.

Колекція М. Іванова потрапила до музею в результаті передачі її сюди у 1930 р. з фондів Державного Ермітажу. Зараз творчій доробок М. Іванова, в цьому музеї складається з трьох альбомів та окремих листів.

Після смерті М. Іванова у 1824 р. його дружина Марія Іванівна, намагаючись поправити своє скрутне матеріальне становище, вирішила продати роботи чоловіка до Ермітажу. Оцінку колекції здійснив зберігач фондів живопису Ф. Лабенський, який оцінив їх у 5600 рублів. У своєму рапорті він дав коротку характеристику всій колекції: «... складаються майже з ескізів, більш-менш закінчених, але при всьому цьому заслуговують на особливу увагу; бо намальовані будучи відмінним по своїй частині художником з натури і з місць вітчизняної історії досить значних... » [5, арк. 28].

Перший альбом відноситься до часів службової поїздки художника на Кавказ та до Криму у 1782 р. На 97 листах розміщено його 98 малюнків із видами міст, сіл та ландшафтів Грузії, Вірменії та Криму. Власне Криму стосується 73 малюнки. Другий альбом датується 1784–1792 рр. та містить 81 аркуш акварелей та малюнків із видами міст, сіл і ландшафтів Південної Бессарабії (Буджака), Білорусії, Молдови, міст Новгород та Царського

Села. Відзначимо, що серед цих робіт 11 відображають особливості фортифікації Кілії та Ізмаїлу. Третій альбом датовано 1794–1800 рр. з 57 малюнків з видами Константинополя, міст і містечок Сицилії, Криму, Кавказу та Швейцарії тільки 7 зображають північно-причорноморські Очаків, Кілію, Акерман та Феодосію.

Окрім цих альбомів Імператорським Ермітажем було викуплено у вдови М. Іванова і велику кількість окремих листів, 19 з яких живописують військові події під Очаковом та Ізмаїлом, панорами Балаклаву, Феодосію, Інкерман, Старий Крим, Херсону і каналу в обхід порогу Ненаситець, а також прохід ескадри Ф. Ушакова через чорноморські протоки у 1798 р.

З Великого Петергофського палацу до ДРМ у 1925 р. було передано два малюнки М. Іванова «Старий Крим» та «Судак у Таврійській губернії». У цьому ж 1925 р. з Державного музею етнографії було передано до ДРМ акварельний малюнок «Табір російських військ під Очаковом» авторства М. Іванова з колекції Бобринських.

Іншим потужним за кількістю зібранням музею є роботи Н. Чернецова. Ним було створено 10 творів живопису, в яких присутні кримські сюжети та одне полотно «Пушкін в Бахчисарайському палаці», яке було написано разом з братом (Григорій написав портрет О. Пушкіна).

У ДРМ зберігаються два живописні полотна Н. Чернецова, написані у 1835–1836 рр., до яких відносяться «Вид на Аю-Даг зі сторони моря» та «Вид біля підніжжя Аю-Дагу», що були передані до музею у 1925 р. з Петергофського палацу-музею.

Колекція графіки Н. Чернецова включає як альбоми, так і окремі листи. Серія з трьох альбомів, в коричневому перепльоті із золотим тисненням має назву «Крим та Кавказ». Альбоми датовані 1829–1836 рр. У першому альбомі переплетено 128 аркушів з 138 малюнками. Другий альбом нараховує 148 аркушів та третій – 272 аркуші з відповідною кількістю малюнків. Четвертий альбом – «Крим», датується 1833–1836 рр. і має 144 аркуші з 146 малюнками. Всі малюнки чотирьох альбомів виконано на папері акварельними красками, сепією,

тушшю, графічним олівцем та пером. П'ятий альбом, теж датований 1833–1836 рр., презентує види маєтку Потьомкіних – Артек. Малюнки були зроблені на папері аквареллю та пером. Всього альбом нараховує 13 аркушів.

Другу частину колекції, окрім альбомних зібрань, Н. Чернецова, складають малюнки на 65 окремих аркушах, виконаних на папері аквареллю, сепією, тушшю та олівцем з підмалювком пером. На малюнку презентовано в основному дачі та маєтки знаті (Сімеїз Мальцевих, Місхор Нарішкіних, Алушка Воронцова, Гаспрі Голіциних) та населенні пункти Південне узбережжя Криму (Судака, Ореанди, Гурзуфа, Артека, Ялти тощо). У фондах музею представлено також і види Бахчисарайського палацу, Керчі, Феодосії та Інкермана тощо. Альбоми та переважна більшість малюнків потрапили до фондів ДРМ з Музею Академії мистецтв який у 1874 р. викупив у Н. Чернецова за 4 тис. рублів близько двох тисяч малюнків, частина які були зведені у альбоми.

Колекції таких художників, як О. Петров, В. Дорогов та І.О. Іванов дійшли до нашого часу лише частково. Майже всі ці роботи зберігаються в ДРМ.

Зібрання робіт О. Петрова було передано до музею колекціонером Л. Цитович у 1918 р. Відносно Південної України дане зібрання має чітку тематичну направленість. З 27 робіт переданих робіт, 20 – являють собою своєрідний «візуальний репортаж» подорожі Катерини II по Дніпру і далі до Криму. Інші 8 робіт презентують повсякденність народів Сибіру та інших регіонів імперії.

Дружина покійного архітектора графа М. Львова Марія Олексіївна після його смерті у 1804 р. передала до Академії мистецтв всі малюнки художника І.О. Іванова з колекції свого чоловіка. Згодом ці малюнки потрапили у фонди ДРМ. Зараз у музеї зберігається сім малюнків роботи І. Іванова, які були зроблені у 1803 р. під час подорожі до Криму разом з М. Львовим.

Музейні фонди ДРМ мають на зберіганні роботи художника О. Дорогова, в яких представлена суцільно кримська тематика. Всі вони виконані в техніці акварелі та нараховують 6 одиниць. За інформацією службового каталогу музею акварелі «Двоповерховий дерев'яний

дім» та «Панський дім зі сторони саду» потрапили до музею у 1928 р. з приватної зібрання відомого колекціонера, мистецтвознавця та дипломата В. Аргунського-Долгорукова, який був членом ради Російського музею. Інша робота «Крим. Вид Оріанди» ще у 1897 р. була передана з Ермітажу під час формування колекції, створеної ДРМ. Робота «Лунна ніч на морі» потрапила в музей при розподілі Державного музейного фонду, сформованого у 20–30-ті рр. XX ст. з конфіскованих радянською владою музейних цінностей. Про інші дві роботи О. Дорогова, що зберігаються у ДРМ з зображення кримських татар на узбережжі та Дюрбе в Бахчисараї, інформація у службовому каталозі музею відсутня.

В ДРМ зберігаються колекції творів Ж. Мівілля, В. Жуковського та І. Айвазовського, які є частиною масиву їх творчого надбання, що розпорошено по фондах інших музейних закладів.

Фонди ДРМ містять найбільшу колекцію робіт швейцарського живописця Ж. Мівілля, який відвідав Крим у 1814 р. Згодом у Базелі з більш ніж 200 ескізів він створив серію з 40 живописних полотен кримської тематики. За інформацією Н. Преснової, ці роботи у 1819 р. були куплені графинею А. Бобринською, але впродовж XIX ст. колекція була розпорошена й частина робіт потрапила в інші руки. Так, у 1928 р. до ДРМ з Ермітажу було передано роботу Ж. Мівілля «Вид на Ай-Петрі», що знаходилась в колекції відомого мецената та колекціонера князя В. Аргунського-Долгорукова, який у 1818–1819 рр. працював зберігачем у відділі малюнків та гравюр Ермітажу. У 1918 р. він передав частину своєї колекції до Ермітажу, у тому числі й згадану роботу Ж. Мівілля. Інша картина – «Вид в околицях Інкермана» потрапила до ДРМ теж у 1918 р. із зібрання російської галереїниці та музейного працівника Н. Добичиної. Окрім цього, у ДРМ зберігаються ще сім картин Ж. Мівілля. Ці останні роботи потрапили до фондів «непрофільного» для ДРМ художника швейцарського походження Ж. Мівілля завдяки тому, що довгий час їх авторство приписувались М. Іванову (1748–1823 рр.) – художнику-акварелісту, який перебував у почті О. Потьомкіна у 80–90 х рр. XVIII ст. Частину робіт

Ж. Мівілля було атрибутовано як полотна, що належать М. Іванову, та передано з приватних колекцій та Державного музейного фонду до ДРМ як роботи М. Іванова. Згодом у 1947 р. мистецтвознавець В. Макаров впевнено довів, що авторство цих картин належить саме Ж. Мівіллю. Роботи було вирішено залишити в ДРМ і нікуди не передавати.

Відділ малюнку ДРМ містить п'ять робіт В. Жуковського, зроблених ним під час вояжу Північним Причорномор'ям у 1837 р. Сюжети малюнків відображають дійсність Одеси та Надпорожжя. Вони, скоріш за все, були штучно виокремленні від альбому, який нині зберігається в Ермітажі. В альбомі залишилися тільки роботи, які сюжетно прив'язані до Криму. Як і ермітажні зображення, ці п'ять робіт тісно сюжетно та хронологічно вплітаються у текст щоденників В. Жуковського.

У зібраннях ДРМ значиться близько 40 живописних полотен та численні малюнки і акварелі І. Айвазовського. Це друге, за кількістю, зібрання полотен великого майстра після Феодосійської картинної галереї. Серед робіт, що відносяться до кінця 30-х – першої половини 50-х рр. XIX ст., тобто до періоду становлення та визнання творчості І. Айвазовського, в музеї зберігаються п'ять полотен. Це робота «Російська ескадра на севастопольському рейді» (1846 р.), створена художником під час його служби І. Айвазовського при Генеральному штабі. У тому ж 1846 р. з'явилась і робота «Вигляд Одеси в місячну ніч». Полотно успішно виставлялось у Феодосії та Одесі у 1846 р. та врешті-решт було куплене Миколою І. Роботи І. Айвазовського першої половини 50-х рр. XIX ст. представлені картиною «Місячна ніч на кримському березі» (1852 р.), що була вперше виставлена в Одесі. В Санкт-Петербурзі її придбала президент Академії мистецтв велика княгиня Марія Миколаївна [1, 319]. Іншою роботою І. Айвазовського з фондів ДРМ є картина з подібною назвою «Місячна ніч на березі моря в Криму» (1852 р.). У 1852 р. була написана і інша картина одеської тематики «Гавань в Одесі на березі Чорного моря». Окрім живописних полотен у фондах музею зберігаються й дві роботи, створені на папері сепією – «Генуезька башта», та олівцем і просто сепією – «Вид скелястого берега з боку моря». До

малюнків олівцем відноситься робота «Севастополь». Ці три графічні роботи датовані 1845 р.

Останню групу складають роботи художників Ф. Алексеєва, М. Воробйова та А. Мартинова, представлені в ДРМ епізодично.

Для характеристики російської школи живопису другої половини XVIII ст. з Імператорської Академії мистецтв до фондів ДРМ у 1898 р. було передано 122 картини, в тому числі два полотна «засновника» російського міського пейзажу Ф. Алексеєва «Вид міста Бахчисарая» (1798 р.) та «Вид магістратської площі в Миколаєві» (1799 р.).

У 1897 р. до ДРМ з Ермітажу було передано дві роботи А. Мартинова «Вид околиць Бахчисарая» (1812 р.) та «Вид на Південний берег Криму поблизу Георгіївського монастиря» (1815 р.). Обидва полотна у 1817 р. були куплені Ермітажем у самого художника [3, 154].

У фондах музею значаться два окремі малюнки роботи М. Воробйова «Вид одеського порту та карантину» та «Дача Рено на березі моря. Одеса, зроблених ним відповідно у 1821 та 1828 рр.

Колекції ДРМ сформувались у першій третині ХХ ст. Процес активного формування колекції ДРМ за рахунок робіт з інших музеїв та зібрань припинився лише в 30-ті рр. ХІХ ст. Основними шляхами формування цього тематичного зібрання ДРМ були:

- Ермітаж та колекції з царських палаців. Особливо це стосується дореволюційного періоду, коли з ермітажного зібрання та царських резиденцій під Санкт-Петербургом для ДРМ відбирались роботи російських майстрів. В основі відбору лежала належність їх авторів до національної російської школи живопису, що відповідало самій концепції створення ДРМ (1895 р.).
- Націоналізовані після революції колекції. Після 1917 р. фонди ДРМ продовжувались активно поповнюватись за раху-

нок конфіскованих робіт з приватних колекцій, що спочатку потрапляли до сховищ Державного музейного фонду в Москві та Ленінграді.

- Ініціатива приватних осіб, які передавали до ДРМ свої колекції, аби зберегти їх від конфіскації та розпорошення.

Тож, як бачимо, візуальний комплекс матеріалів Ермітажу та Російського музею несе широкий спектр відомостей про історичну реальність Північного Причорномор'я останньої чверті ХІХ ст. – середини ХІХ ст. Слід зазначити, що найстаріше, але менш потужне ермітажне зібрання, містить матеріали, що живописують деякі епізоди історичної реальності Північного Причорномор'я, а саме подорож Катерини ІІ, південно-бережний дворянський побут, особливості архітектури та етнографії Криму початку ХІХ ст., повсякденність населення Кримського півострову у 30-ті рр. ХІХ ст. Колекція живопису та графіки ДРМ є найбільш інформативно потужною та представницькою відносно історії заселення та урбанізації Північного-Причорномор'я кінця ХІХ ст. а також архітектури та повсякденності Криму 30-х рр. ХІХ ст.

Список використаних джерел

1. Айвазовский И.К. Собков Н.П. Словарь русских художников, ваятелей, живописцев, зодчих, рисовальщиков, граверов, литографов, медальеров, мозаичистов, иконописцев, литейщиков, чеканщиков, сканщиков и проч. / Сост. Н.П. Собко. – Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1893. – Т. 1. – Вып.1 «А» – 350 стб.
2. Вишленкова Е.А. Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому». – Москва: Новое литературное обозрение, 2011. – 384
3. Левинсон-Лессинг В.Ф. История картинной галереи Эрмитажа (1764-1917) / В.Ф. Левинсон-Лессинг. – Ленинград: «Искусство», 1985. – 424 с.
4. Отдел рукописного и документального фонда Государственного Эрмитажа. Ф. 4. Оп. II. 1816. Д. 26. 125 л.
5. Отдел рукописного и документального фонда Государственного Эрмитажа. Ф. 1. Оп. 11. Д. 14. 36 л.
6. Тимофеев Л. Крым в творчестве К. Боссоли // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1979. –Т. 44. – С. 25-27.

VIKTOR FILAS
Zaporizhzhya

VISUAL SOURCES ON THE HISTORY OF NORTHERN BLACK SEA REGION OF THE LAST QUARTER OF THE 18TH CENTURY – MID-19TH CENTURY IN THE COLLECTIONS OF THE RUSSIAN MUSEUM AND STATE HERITAGE MUSEUM

The article explores the composition and formation of a collection of paintings and graphics from the collections of the State Hermitage Museum and the Russian Museum, where the historical reality of the

Northern Black Sea region of the last quarter of the 18th century – mid-19th century is represented in a plot. The process of forming of the collections of these museums is also highlighted, and it is defined that in these institutions the overwhelming majority of visual sources in the form of painting and graphic arts on the history of the Northern Black Sea region of the last quarter of the 18th century – mid-19th century are concentrated. The visual complex of materials contains information on historical monuments, history of the development of the region, military events, everyday life of the population, ethnic history, etc.

Key words: watercolor, visual source, graphic, State Hermitage Museum, painting, drawing, Northern Black Sea region, Russian Museum.

ВИКТОР ФИЛАС

г. Запорожье

**ВИЗУАЛЬНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ
ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII – СЕРЕДИНЫ XIX В. В СОБРАНИЯХ
РУССКОГО МУЗЕЯ И ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА**

В статье исследован состав и формирование коллекции живописи и графики из собраний Эрмитажа и Русского музея, где сюжетно представлена северо-причерноморская историческая реальность последней четверти XVIII в. – середины XIX вв. Освещен процесс формирования коллекций этих музеев, а также установлено, что в этих заведениях сконцентрирована основная часть визуальных источников в виде произведений живописи и графики по истории Северного Причерноморья последней четверти XVIII в. – середины XIX в. Визуальный комплекс материалов этих учреждений несет информацию об исторических достопримечательностях, истории застройки региона, военных событиях, повседневности населения, этнической истории и тд.

Ключевые слова: акварель, визуальный источник, графика, Государственный Эрмитаж, живопись, рисунок, Северное Причерноморье, Русский музей.

Стаття надійшла до редколегії 08.06.2018